

УДК 82.09 Григор'єв

Ніна РАКОВСЬКА

ГРАНІ РОМАНТИЗМУ
В МІФОКРИТИЦІ Ап. ГРИГОР'ЄВА

Спрямованість романтиків на загальне, безмежне, нездоланно-неминуче виявляється в їхніх поглядах (і у творчості в цілому) настільки сильно, що, на думку А. О. Слюсаря, це позначається досить помітно і на поезиці їхніх творів. Ця тенденція помітна і в літературній критиці Ап. Григор'єва, який називав себе «останнім романтиком». Свою критику він визначав як органічну, виводячи її походження від Ф. Шеллінга та англійського шеллінгіанця Томаса Карлейля, який стверджував «синтетичність» мистецтва, вбачав у художнику романтично-натхненного ясновидця і проповідника, що відкриває таємниці життя і співвідносить їх з «вічним» ідеалом.

Чіткого визначення романтизму як художнього напряму Ап. Григор'єв не подає, вважаючи, що це питання «ясно й остаточно» ще не розв'язане. За Ап. Григор'євим, *романтизм — категорія скоріше психологічна, ніж естетична чи філософська*. Перш за все це стан духу, — те «тривожне, те вічно незадоволене сучасним, яке живе в грудях людини і рветься на простір, і те, чому недостатньо цілого світу, те «полум'я», про яке говорить Мцирі:

Знай, этот пламень
С юных дней
Таяся, жил в душе моей [7, 1, 71].

Романтичне мистецтво, з точки зору критика, — *явище загально-історичне*, воно було і в давньому світі, і в середньовічному..., і в новому... «Романтичне з'являється у всяку перехідну епоху, яка вирвалася з якогось сильного морального перевороту, в перехідні моменти свідомості» [3, 2, 23]. Найважливішою типологічною рисою романтизму критик вважає *своєрідний психологічний стан душі, її протест, бунтарське світосприйняття*.

Звертаючись до аналізу російського романтизму, не заперечуючи західного впливу, Ап. Григор'єв відзначає особливі, самобутні його риси та форми. Романтики розглядали стихійність народної творчості

Н. Раковська: Грані романтизму в міфокритиці Ап. Григор'єва

(включаючи і міфологію) як прояв найвищої художності, яка характеризується «свіжістю» і безпосередністю сприймання. Ідеал природності, цілісності світу і людини для них — перш за все в *національному мистецтві*, бо воно «скріплює корені і вершини національного життя та визначає народу шлях його морально-естетичної досконалості» [3, 2, 150].

Особлива риса російського романтизму, який став не лише літературним, але і «життєвим явищем», цілою епохою матеріального розвитку, на думку критика, в тому, що в своєму русі російський романтизм дійшов до крайнощів, до нещадного аналізу і, головне, — до самоаналізу. В романтизмі, як вважає критик, відбився протест в ім'я ідеалу. Таким чином, протест особистості та ідеал художника є невід'ємними його рисами. В свою чергу, ідеал є відбитком «кольору і запаху» реального. «Аромат і колір» — так критик визначає суть національного самопізнання, його ідеал гармонійного життя. «Християнський натуралізм» (за визначенням В. Зеньковського [6, 2, 104]), до якого приходить Ап. Григор'єв і на основі якого створює органічну теорію, невіддільний від національних коренів [6, 2, 104]. У цьому ж і суть співвідношень між ідеалом та дійсністю в російському романтизмі, які розв'язуються в плані «двоємир'я».

У цьому плані важливою є думка В. Шлегеля про те, що «романтична поезія» не претендує «на реальність», «вона пов'язана з роздумами про співвідношення реального й ідеального» [8, 48].

Скажімо, О. Пушкін-романтик не дозволяв фактам переважати в образному світі, де важливим є вимисел. Цілком визначене в теорії раннього романтизму співвідношення реального та ідеального (по суті рівноправних) було засвоєне Пушкіним і виявилось в тому, що міфології він надавав статусу події.

Разом з тим «мрійливий» романтизм Жуковського, Полевого, Кукольника, особливість якого — протест в ім'я абстрактних «егоїстичних» ідеалів, — не цікавить Ап. Григор'єва. Критик не визнає цю течію життєздатною, вважає її «доведеною до крайнощів стороною, ... яка вже відійшла в минуле». «Тривожний» романтизм Полежаєва, Лажечникова характеризується Ап. Григор'євим як «лихоманково-тривожне віяння, як різновид нещадного, але не холодного заперечення, безжалісного, але не спокійного, безпристрасного скептицизму» [3, 2, 12].

У 40-ві роки XIX ст. Ап. Григор'єв відзначає два панівних у літературі напрями — гоголівський і лермонтовський, що вийшов з нього. Основна розрізнявальна риса цих напрямів — різні погляди художників на оточуючий світ. І якщо суть гоголівського світогляду — це заперечення в ім'я ідеалу, то у Лермонтова, на думку Григор'єва, ідеалу немає, а є заперечення в ім'я самого заперечення. Тут відпрацьовується *найважливіша категорія романтизму: світогляд автора, форми і засоби вираження його ідеалу*. Виходячи з особливостей вираження авторського ідеалу, критик розрізняє літературні напрями, школи, специфіку індивідуальної творчості. Світогляд романтиків базується на ідеї цілісності світу і разом з тим у концепції критика пов'язаний з протиріччям особистості самого художника. Тому «нове слово, — пише Ап. Григор'єв, — це протест особистості проти дійсності, протест, що стверджується не ясним розумінням ідеалу, а умовами, які обумовлюються хворобливим розвитком самої особистості» [3, 2, 21]. Лермонтовський протест визначає особливості романтизму поета.

Визначаючи місце М. Лермонтова в російській літературі, Ап. Григор'єв вважає його одним з нечисленних письменників, навколо імені яких утворюються певні напрями і школи. «Ці письменники, — пише критик, — мають нове задушевне слово, яке в кінцевій формі є останньою правдою душі про неї саму, про цілісне розуміння Божого світу» [3, 2, 14]. Творчість М. Лермонтова вписується критиком у контекст його власних філософських і естетичних пошуків.

Очевидно, що Ап. Григор'єв прагнув створити систему понять, відповідних «духу православ'я». Він стає шукачем абсолютної духовної ідеї, внаслідок чого перед душею його «розкривалися «величезні світи», пов'язані з уявою про органічну цілісність у бутті в цілому і в усіх його живих проявах» [3, 2, 35]. Прагнучи пізнати особливості національної стихії життя та мистецтва, він переконався, що їх основою є релігійне світосприймання, особливо якщо йдеться про російську літературу. Людство являється йому у вигляді окремих утворених протягом віків національно-неповторних організмів, які розвиваються в національно-осмисленій абсолютній і вічній істині, у морально-естетичному ідеалі. Саме цим ідеалом в його національно-самобутньому вигляді і можна, відповідно поглядам Ап. Григор'єва, оцінювати явища літератури, і зокрема творчість М. Ю. Лермонтова.

Н. Раковська: Грані романтизму в міфокритиці Ап. Григор'єва

Художній світ поета поєднав у собі, з одного боку, «могутню течію байронізму», з іншого — прагнення перебороти її. Еволюція поета розглядається під знаком його власного визнання:

Нет, я не Байрон, я другой,
Еще неведомый избранник,
Как он, гонимый миром странник,
Но только с русскою душой [7, 1, 459].

Ап. Григор'єв вважає поета натурою «могутньою, але не гармонійною», головним недоліком якої є відсутність гармонійного цілісного погляду на життя.

Роз'яснюючи свою концепцію, Ап. Григор'єв відзначає, що поетичне споглядання — це споглядання в ім'я ідеалу. Ці два начала повинні органічно виявлятися в творчості письменника. Якщо вони роз'єднані, концепція художника позбавлена «повноти та цілісності». Цілісність твору є наслідком цілісного сприйняття художником людини і буття, єдності його творчої думки. Саме такої думки у М. Лермонтова немає, вважає Ап. Григор'єв. Тут чітко простежується вплив статей В. Белінського про роман Лермонтова «Герой нашего часу»: роман «вражає єдністю відчуття, а не ідеї».

У цьому ж плані, говорячи про Байрона, критик висловлює спірну думку про відсутність морального, тобто цілісного, погляду на життя, про нездатність художника піднятися над створюваними ним образами, що веде до неможливості бути поетом епічним або драматичним, «взагалі бути чимось, крім найвеличнішого поета ліричного» [3, 2, 124]. На його думку, *світосприймання художника визначає жанр творів*. Художники без цілісного світосприймання не здатні оволодіти епічними та драматичними жанрами. Ліризм, що переповнює їхні твори, не дозволяє піднятися над зображуваним. Такий М. Лермонтов як художник.

У зв'язку з концепцією творчості М. Лермонтова виникає проблема типу *особистості романтизму*. У цьому аспекті цікава думка Мартина Бубера, який зауважує, що «існує не просто рід людський, але і народи; не просто людська душа, але й типи та характери і що з урахуванням усіх цих та всіх інших відмінностей... можна побачити цілісність людини» [2, 9].

Враховуючи певною мірою обумовленість лермонтовського типу особистості епохою, середовищем, головну увагу Ап. Григор'єв перш

за все приділяв аналізу його морально-етичних і філософських властивостей. Формування типу при цьому розглядається не у вузьких рамках одного твору, а як життєво-моральний процес, як еволюція творчого розвитку письменника. Улюбленою творчою тезою Ап. Григор'єва є твердження, що у кожного справжнього художника, у «най-об'єктивнішого, так само і у найсуб'єктивнішого... можна дошукатися одного головного образу, який переслідує його», бо «моральне життя художника втілене у відомому, змінному і часто двоїстому образі» [3, 2, 151]. М. Бахтін відзначав: «дві закономірності керують художнім твором, закономірність героя і закономірність автора, змістова і формальна закономірності» [1, 172].

«У Лермонтові дві сторони, — пише Григор'єв, — Арбенін і Печорін. Арбенін (Мцирі) — це нестримна пристрасть, яка рветься на широкий простір, ... волаючи проти всяких громадських понять, ... зароджена як під гнітом обставин, які стримують пристрасні пориви, або на дикому просторі розгулу та шаленої сваволі пристрастей» [3, 2, 155]. При зіткненні з дійсністю герой (якщо ці устремління щирі, а не надумані) гине. Якщо ж у них (прагненнях. — *Н. Р.*) є «кнатыжка», то у героя повинен зародитися «сумнів у законності свавілля особистості». М. Ю. Лермонтов як художник пройшов таку еволюцію. У створених типах Мцирі, Арбеніна немає сумніву і протиріччя. Із образом Звездича могло б розпочатися критичне ставлення автора до «диких вимог» і безмежного самолюбства героя, яке виявляється в іронії. Обличчя Звездича — «це той пункт, з якого в натурі моральній, тобто міцній і цілісній, повинне початися правильне, тобто комічне, причому нещадно комічне, ставлення до дикого свавілля особистості, що виявилася неспроможною». Але «гордість» (автора — М. Лермонтова) рідко може припустити такий поворот [3, 2, 158], «гордість» пропонує нам інший хід подій, який ставить «на ходулі безсилу пристрасть душі», щоб визнати її вимоги все ж правими: переживши хвилини презирства до самого себе і до своєї особистості, зберегти презирство і ворожість до дійсності. Саме з допомогою такого «виверту» (Ап. Григор'єв) обличчя Звездича, на думку критика, в процесі лермонтовського розвитку, переходить у тип Печоріна. «По суті, що таке Печорін? Суміш арбенінського беззаконня із світською холодністю і безсовісністю Звездича, всі неблизкучі й невігідні риси якого пішли на створення Грушницького, це існує в романі виключно для того, щоб Печорін, дивлячись на нього, якнайбільше милувався

Н. Раковська: Грані романтизму в міфокритиці Ап. Григор'єва

собою, і щоб інші, дивлячись на Грушницького, більше милувалися Печоріним» [3, 2, 158].

Отже, оцінка лермонтовського типу в концепції Ап. Григор'єва неоднозначна. Критик підкреслює такі його особливості: пристрасність, індивідуалістський протест, який межує з свавіллям, незадоволеність дійсністю і разом з тим — самолюбство, «гординю».

Поділ героїв на два основних людських типи, породжених російським національним життям, виявився у теорії критика *про «хижий і сумирний тип»* особистості. Ця концепція по-різному інтерпретувалася в літературознавстві. Нам уявляється, що цей поділ не був самоціллю для Ап. Григор'єва; цей поділ був необхідний йому для уточнення функції героя. «Сумирним типом» вимірюється герой іншого плану, з іншим художнім ідеалом. У їх співвідношенні, боротьбі виявляється позиція автора. І це не тільки в рамках одного твору письменника, не тільки в його творчості в цілому, але і в ході розвитку всієї російської літератури.

Так, літературний процес, який йде під знаком розробки теми «маленької людини», критик називає «белкінським». Ап. Григор'єв демократизацію літератури пов'язує не з творчістю М. В. Гоголя, а з О. С. Пушкіним. «Зерно тих відношень до дійсності повсякденно < ... > закладено і в «Повістях Белкіна» і в «Капітанській дочці», — пише Ап. Григор'єв. На думку критика, Пушкін єдиний в російській літературі, хто досягнув у художній гармонії реальне співвідношення типів «хижого і сумирного». Саме тому, на відміну від М. Лермонтова та інших письменників, Пушкін не зробив Белкіна героєм твору. Що таке Белкін, за Григор'євим? Це перш за все критичний контраст. Це не герой, а функція, яка має певне завдання, а саме — порівняння інших героїв з точки зору простої та безпосередньої, це спосіб перевірки справжньої духовної висоти і суспільної значущості героїв індивідуального плану.

Критик розглядає функцію Белкіна не тільки в межах творчості Пушкіна, але і проєціює її майже на всю післяпушкінську історію літератури. Свій Белкін, тобто «критичний відсадок боротьби» є у багатьох письменників (Лермонтова, Тургенева, Толстого), але Белкін Пушкіна — це «все-таки єдино правильне узаконення критичного боку нашої душі» [3, 2, 522]. Тільки Пушкін виявився переможцем у боротьбі двох стихій, «однаково узаконивши їх у душі своїй» [3, 2, 523]. У поета ні герой типу Алеко, ні герой типу Белкіна не є художньою

нормою. У їх зіткненні народжується етична норма, носієм якої є сам Пушкін. «Особистість Пушкінська не Алеко і разом з тим — не Іван Петрович Белкін..., а сам Пушкін, заклинатель-володар багатообразних стихій» [3, 2, 523].

Ап. Григор'єв вважає, що література 40-х років у своєму розвитку не пішла за Пушкіним, а «процес пошуків у собі безпосередньо завів нас, — пише критик, — в неминучу однобічність... За чисто типові ми прийняли ті властивості душі, які самі по собі є негативними, а не позитивними» (тобто ті однобічні якості «сумирного» типу, які критик вважає «закисом», «моральним міщанством») і т. д. Він відзначає «хижий тип», до якого відноситься лермонтовський Печорін, «ледь не один з наших органічних типів героїчного», в якому втілились «наші найкращі соки, наші позитивні якості, наші найвищі стихії» [3, 2, 525].

Перші кроки синтезу белкінського і «хижого» типів Ап. Григор'єв побачив у тургенєвському герої — Лаврецькому, в якому художник уявляв новий тип позитивно-діяльного героя. Але і цей герой не зовсім задовольнив критика, бо він був для нього «морально-померлою людиною», тобто людиною позбавленою активної дії. Волю, протест, життєву силу Григор'єв побачив у «хижому типі» Печоріна. Загальна морально-етична оцінка героя залишається незмінною, але в 60-ті роки посилюється акцент на таких його рисах, які критик вважає типовими для російського національного характеру (бунт, боротьба, незадоволення дійсністю, сила волі).

Характер Печоріна тепер критик розглядає у двох аспектах: як потенціал і як реалізація особистості. Відповідаючи на питання, чим приваблює його Печорін, Ап. Григор'єв підкреслює: «Бродінням неосяжних сил з одного боку і поєднанням з цим разом північної витримки через присутність у собі майже демонічного холоду самовладання» [3, 2, 126]. Типовими національними рисами героя оголошуються «пристрасність, майже південна, поєднана з північною самовладністю» [3, 2, 128, підкр. Н. М.], тобто «російська натура — це не тільки «сумирний тип». Основи характеру Печоріна і героїв печорінського типу трагічні, але «критичне в них належить не їм, а тим силам, які вони в собі носять і безумно витрачають або безглуздо розтрачують» [3, 2, 126].

До концепції Ап. Григор'єва близька формула Жилья Делеза «Лють і любов є силами ідеї, які розвиваються не з небуття, а з проблема-

Н. Раковська: Грані романтизму в міфокритиці Ап. Григор'єва

тичного буття. Бог любові і бог гніву утворюють ідею пристрасної особистості» [5, 235].

Критик доходить висновку, що рушіями ідеї є люди печорінського типу. Обстоюючи свою концепцію людини, Григор'єв пише про романтичного героя: «перешкоди не зламають його, невдачі не віднімуть у нього віри в життя: він може загинути, але жодної хвилини не буде він морально мертвим..., свята нетерпимість до неправди, єдність з життям і в той же час відсутність примирення з усякою вульгарністю життя» [3, 1, 127] є його головними рисами.

Підкреслена винятковість, особливість характеру доромантичного героя, його пророчий дар передбачення-пророцтва найвищих буттєвих таємниць дає йому право на втручання в оточуючу дійсність і спробу підпорядкувати її своїй волі творця-деміурга. Така позиція, на думку Ап. Григор'єва, призводить до рідкої і відкритої суб'єктивізації поетичного світу. Виникає нова художня система, всі елементи якої підпорядковані завданню вираження пафосу самоствердження через самопожертву, здійснення ідеалу через заперечення ворожих людині стихій світового зла [4, 240].

Такі загалом грані романтизму як системи в міфокритиці Ап. Григор'єва.

Цитована література

1. Бахтин М. М. Автор и герой в эстетической деятельности // В кн.: Бахтин М. Эстетика словесного творчества. — М., 1979. — 500 с.
2. Бубер М. Проблема человека. — К., 1998. — 108 с.
3. Григорьев Ап. Сочинения: В 2-х т. — СПб., 1875.
4. Григорьев Ап. Воспоминания. — М., 1998. — 435 с.
5. Делез Ж. Различия и повторения. — СПб., 1998. — 384 с.
6. Зеньковский В. В. История русской философии: В 2-х т. — М., 1991.
7. Лермонтов М. Ю. Собр. соч.: В 4-х т. — М., 1964.
8. Литературные памфлеты западноевропейских романтиков. — М., 1980. — 160 с.
9. Страхов Н. Н. Воспоминания об Ап. Григорьеве // Эпоха. — 1886. — № 6. — С. 90—96.